

A KAPITALIZMUS, MINT AKARAT ÉS KÉPZET

THE CAPITALISM AS WILL AND REPRESENTATION

DR. BARANCSUK JÁNOS docens

Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar,
a közgazdaság-tudomány kandidátusa

ABSTRACT

Our study's title resembles Schopenhauer's most famous book, but of course it does not want to refer to an (economic) philosophical theory basis similar to the Master's. However we actually do lean on Schopenhauer's theory if we try to find an answer to the following: what kind of realisation we could conclude to if the „forever surviving” capitalism is not seen as the description of actors' rationality with the well recognisable natural order and its own pattern, but we see it as a related want to Keynes' and others' animal spirit belief and its product. But is the economic and social reproduction's sometimes problematic but solid continuity explainable if we break up with the economic action's classic and original – the consumer's needs satisfying – target theory, and the causal and segmental (in other theories: balanced versus imbalanced) motifs' sharp differentiation? In linking of our thoughts we connect to Joseph Vogl's paragraphs in a book he wrote in a similar topic, raising several questions in its logical consequences, if – as opposed to Polányi's paradigm – we see not the social institute system but the often hardly identifiable and even more vital “capitalist spirit” as the first “spring” in case of shaping the social-economic models.

1. Bevezetés

Tanulmányunk Schopenhauer fő művét idéző címe természetesen nem a Mesteréhez hasonló jelentőségű (gazdaság)filozófiai alapvetés elkészítésének szándékára utal. Mindazonáltal valóban támaszkodunk a schopenhaueri felfogásra, amennyiben arra keressük a választ, hogy vajon milyen felismerésre juthatunk, ha az „örök túlélőnek” tűnő kapitalizmust nem az aktorok racionalitását kifejező, jól felismerhető, sajátos mintázattal rendelkező „természetes rend”, hanem a Keynes (és mások) által emlegetett, az akarattal rokon „animal spirit”, és az annak „formát” adó képzetek termékének tekintjük. Vajon megmagyarázható-e a gazdasági és társadalmi reprodukció bár korántsem zökkenőmentes, de mégis „tartósnak” ígérkező folyamatossága, ha szakítunk a gazdasági tevékenység klasszikus és eredeti – a fogyasztói szükségletek kielégítését megnevező – céltételezésével,

valamint a kauzális és eseti (más megközelítésben: egyensúlyi versus nem egyensúlyi) motívumok éles megkülönböztetésével? Gondolatfűzésünk során többször kapcsolódunk Joseph Vogl hasonló tárgykörben írt könyvének¹⁵⁹ passzusaihoz, annak logikai következményeit feszegetve, ha – Polányi paradigmájával ellentétesen – nem a társadalmi intézményrendszert, hanem a gyakran nehezen beazonosítható, ám annál vitálisabb „kapitalista szellemet” tekintjük „első mozgatónak” a társadalmi-gazdasági minták formálása terén.

2. A világ, mint akarat és képzet

Tanulmányunk fontos célja a kapitalista szisztéma átlényegüléseibe való betekintésen túl, eme jelenségsorozat és Schopenhauer világképe közötti „áthaladások”, parabolák szemrevételezése. Jelen keretek között természetesen csak a nagy filozófus témánkba vágó nézeteire térhetünk ki. Magnum opus-át – mintegy in medias res – a következő sorokkal kezdi: „Képzetem a világ: – olyan igazság ez, amely minden élő és megismerő lényre érvényesen vonatkozik (...). Minden, ami valaha csak volt vagy valaha lehet a világon, kikerülhetetlenül hordozza ezt a szubjektum általi meghatározottságot, és csak a szubjektum számára létezik. A világ képzet.”¹⁶⁰ „...az anyagnak nincs a megismerő felfogástól független létezése; mivel a létezés és az érzékelhetőség reciprok fogalmak.”¹⁶¹ Erős motivációt érzünk, hogy ezen a ponton elkanyarodjunk – vagy legalábbis kitérőt tegyünk – a szociális reprezentációelmélet, különösen pedig a narratív pszichológia irányába. Jelen tanulmány keretei azonban nem teszik lehetővé e témakör – érdemeinek megfelelő terjedelemben való – tárgyalását.¹⁶²

Tárgyunk szempontjából azonban megkerülhetetlen, hogy vajon honnan származik az az energia, amely – a képzet által kanalizáltan – a világ átalakítására motivál? Schopenhauer szerint „Az élet: feladat, munka, melyet el kell végezni, és ezért rendszerint folytonos küzdés a szükség ellen. Ezért mindenki azon van, hogy túladjon és átevezzen rajta, amint lehet: úgy végez az élettel, mint rabszolgamunkával, mellyel tartozott. De vajon ki csinálta az adósságot [értsd: a munka célját képező vágyakat]?”¹⁶³ „A fennmaradás sanyargató gondjai: szomjúság, éhség, testünk kitettsége” – tűnik természetesnek a válasz. Ehelyett azonban a szövegben az áll: „Önnön nemzője, a kéj élvezetében.”¹⁶⁴ Szó sincs tehát a szükségletek exogén meghatározottságáról, forrásuk maga az ember, vagy legalábbis a szubjektum. Sőt, egy még mélyebb, oksági meghatározottságnak nem alárendelt tautologikus öselvig,

¹⁵⁹ Vogl (2013)

¹⁶⁰ Schopenhauer (2007) 32. old., kiemelés tőlem – B. J.

¹⁶¹ Schopenhauer i.m. 33. old. l.j.

¹⁶² Fontos közlemények e témakörben: Jakab (2003), László – Thomka (2001), Moscovici (2002)

¹⁶³ Schopenhauer (1992) 45. old., kiegészítés tőlem – B. J.

¹⁶⁴ Uo.

az akaratig mehetünk vissza, amely „kívül marad a motiváció törvényén, [...vagyishogy] az akaratnak önmagából kell táplálkoznia, mivel kívülről semmi sincsen, és ez egy éhes akarat”¹⁶⁵ – miként Schopenhauer fogalmaz. Ugyanakkor „semmi kielégülés nem tartós, ellenkezőleg, újabb törekvés kezdőpontja lesz belőle.”¹⁶⁶ „... az elérés hamarosan telítettséget hoz: a cél csak látszólagos volt; a birtoklás megfoszt a vonzerőtől: új alakot öltve a kívánság, az igény megint jelentkezik...”¹⁶⁷ A lét tehát nem más, mint a kiapadhatatlan akarat avatárjait jelentő parttalan szükségletek lecsillapítására tett kísérlet, az élvezetek délibábjait hajszoló öncélú, reménytelen hajsz, melyet – kissé előreszaladva – bizonyos gazdasági paradigmák a gazdasági cselekvés motorjaként tartottak/tartanak számon.¹⁶⁸

Schopenhauer további fontos adalékot szolgáltat az akarat mibenlétéről, amikor arra utal, hogy mint „a legbensője, a magja minden egyesnek és ugyanígy az egésznek: megjelenik minden vakon ható természeti erőben (...) is...”¹⁶⁹ Eszerint az akarat korántsem valamiféle ab ovo megzabolázott, önszerveződő hatásokat generáló, az isteni rend szolgálatában álló energia, sokkal inkább egyfajta őserő, a kozmosz turbulens vadságának táplálója. Keynes mintha hasonlóan gondolkodna, mondván, hogy „inkább testünk egészséges életerejét követjük, amely a cselekvést jobban kívánja a tétlenségnél, mintsem a kvantitatív valószínűségekkal súlyozott kvantitatív előnyök súlyozott átlagát figyelembe véve döntünk.”¹⁷⁰ Vogl pedig mintegy hozzáteszi, hogy „az érdek (...) az akarat egy formájaként is megnyilvánul, amely nem az aszkézis, az önuralom és az önfegyelem, hanem ellenkezőleg, az önérvényesítés révén funkcionál.”¹⁷¹

Milyen az az „összkép”, ami az akarat elemi vadsága, és az azt kanalizáló (és/vagy hatásait homogén csoportokba rendezni igyekvő) képzet „interakciójából” kialakul? Schopenhauer nem tagadja, hogy a jelenségek bizonyos halmazai (a „karakterek”) a képzet által jól felismerhető szabályszerűségeket, valamiféle rend szervezőerejét felmutatva jönnek létre és/vagy működnek. Végző soron azonban „a jelenségeknek az ily egységből fakadó kölcsönös alkalmazkodása és igazodása mégsem tudja kiiktatni a (...) természet általános harcában megjelenő belső ellentmondást, mely az akarat sajátja. (...) A harmónia (...) csak az általános életfeltételekre [terjed ki]; de már nem az egyedekre, [ami megmutatkozik] megannyi faj individuumainak szüntelen irtóháborújában...”¹⁷² „...az egoizmus (...) a természetben minden dolognak lényegije. Ám épp ez, az önzés az, ami által

165 Schopenhauer (2007) 147. old., kiemelések és kiegészítés tőlem – B. J.

166 Schopenhauer i.m. 371. old.

167 Schopenhauer i.m. 375-376. old.

168 V.ö. Vogl i.m. 52. old.

169 Schopenhauer i.m. 152. old., kiemelés tőlem – B. J.

170 Keynes (1965) 183. old.

171 Vogl i.m. 43. old.

172 Schopenhauer i.m. 206. old., kiegészítések tőlem – B. J.

az akarat önmagával való belső viszálya rettentő megnyilvánuláshoz jut.”¹⁷³ „Ez a viszálykodás az egész természetén végigkövethető, sőt a természet maga épp ebből áll (...).”¹⁷⁴

3. Pro és kontra

Nem zárható ki, hogy a rendkívül széles olvasottsággal jellemezhető Schopenhauer ismerte Adam Smith munkásságát, aki feltűnő hasonlósággal vélekedett az ember és szükségletei viszonyáról: „körülményeink javításának óhaja, habár általában nyugodt és szenvtelen kívánság, mégis olyan vágy, mely a bölcsőben velünk együtt születik és csak a sírban hagy el minket. (...) A két végpont között alig van egy-egy olyan pillanata az embernek, amikor teljes mértékben elégedett az adott helyzetével, és nem kívánna azon változtatni, vagy nem kívánná azt valamilyen irányban megjavítani.”¹⁷⁵ E „hedonizmus”, önzés azonban mintha mégsem lenne „genetikailag kódolt” magatartás. Weber jól ismert passzusa szerint ugyanis „az a viselkedés, amelyet »tradicionalizmusnak« nevezünk [úgy jellemezhető, hogy]: az ember »természettől fogva« nem pénzt és még több pénzt akar, hanem egyszerűen csak élni akar, úgy, ahogyan megszokta, és annyit akar keresni, amennyi ehhez szükséges.”¹⁷⁶

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a Schopenhauer (és Smith) által ábrázolt attitűd ne lenne felismerhető a vizsgálatunk fókuszában álló kapitalista keretek között. Többek között Erich Fromm az, aki mintha kifejezetten megerősítené az említett két filozófus által képviselt emberképet: „...a modern társadalom új vonása az volt, hogy az embert már nem külső kényszer sarkallta munkára, hanem [mintha csak Schopenhauer írná:] belső kényszerítő erő, olyan kemény munkát préselve ki az emberekből, amelyet más társadalmakban csak egy szigorú rabszolgatartó érhetett volna el.”¹⁷⁷ És – miként Schopenhauernél is – ez a tevékenység tökéletesen l’art pour l’art: „Az egyén profitért dolgozik, amelyet azonban nem elkölteni, hanem befektetni akar; a megnövekedett tőke új profitot hoz, ezt ismét befekteti, s a folyamat így megy tovább. (...) ...a klasszikus kapitalisták nem a költsékezésben, hanem a munkában lelték élvezetüket...”¹⁷⁸ „A kapitalizmusban öncélúvá vált a gazdasági tevékenység, a siker és az anyagi nyereség.”¹⁷⁹

A kapitalizmus emberét azonban Fromm szerint nem a Schopenhauer által egyfajta ősokként tételezett akarat ösztökéli vég nélküli cselekvésre, hanem inkább

173 Schopenhauer i.m. 397. old., kiemelés tőlem – B. J.

174 Schopenhauer i.m. 191. old.

175 Smith (1992) 342. old., kiemelés tőlem – B. J.

176 Weber (1982) 62. old., kiegészítés tőlem – B. J.

177 Fromm (2002) 74. old., kiegészítés és kiemelések tőlem – B. J.

178 Fromm i.m. 87. old., kiemelés tőlem – B. J.

179 Fromm i.m. 86. old., kiemelés tőlem – B. J.

valamiféle életstratégiáról van szó, a társadalmi környezetben ásitó hiányt ösztönösen szublimáló megoldásként. Mint írja, „a bizonytalanság elviselhetetlen állapotából és az egyéni jelentéktelenség bénító érzésétől való menekülés egyik lehetséges útja (...): az egyén lázasan tevékenykedik, és arra törekszik, hogy mindekképpen véghezvigyen valamit.”¹⁸⁰ De más, ugyancsak fajsúlyos tudományos életmű által támogatott magyarázat is létezik, mely szerint „az azonos fajtájú dolgok gyűjtésére irányuló kényszer valószínűleg genetikailag programozott, és rendelkezik azzal a veszedelmes tulajdonsággal, hogy a már összegyűjtött mennyiség arányában növekszik a kényszer is.”¹⁸¹ Vajon Lorenz itt Smith felfogását támogatja a „bölcsőtől sirig tartó” szerzési vágyról? Érzésünk szerint nem ugyanarról van szó: Smith ugyanis a bár végtelen, de önmagában értelmes, fogyasztási célt szolgáló törekvésről ír, a Nobel-díjas etológus ezzel szemben egy absztrakt, természetes határokkal nem rendelkező, ezért parttalan szükséglet által keltett, véget nem érő „örület” vonzásáról.¹⁸² Ahogy Arisztotelész felismeri: „A pénz az árucseré alapanyaga és végcélja lesz. Aki pedig pénzzel foglalkozik, határtalanul iparkodik azt gyarapítani.”¹⁸³ Vogl szavaival – „A csereeszköz, a pénz révén felcserélődik az eszköz és a cél, az eszköz céllá válik. (...) ...egy és ugyanazon műveletben felcserélhető (...) a szükségletek kielégítése (...) a nyereség elérésével. (...) ...a pénzszerzés már nem találja meg a határait, így sokkal inkább egy olyan belső határtalanság felé hajlik, amelyben az eszközök célszerű felhasználása az eszközök megsokszorozódását célozza.”¹⁸⁴ Sajátosan jelenik meg ez a gondolat Schopenhauer rendszerében: „A pénz elméletileg az emberi boldogság; mindenki, aki többé nem képes a valódi boldogságra, a pénz után vágyakozik.”¹⁸⁵

Érdekes kontrasztot fedezünk fel, ha megvizsgáljuk, milyen összképet implicál a Schopenhauer és Smith által egyaránt feltételezett önző magatartás. Smith (és számtalan követője) úgy gondolja, hogy „Mindenki kétségtelenül saját előnyét tartja szem előtt, és nem a társadalomét. De saját előnyének mérlegelése természetszerűen, sőt szükségképpen tőkéjének olyan használatára fogja vezetni, mely a társadalomra is legelőnyösebb lesz.”¹⁸⁶ Szakolczai Árpád összegzésében: „Smith egyszerűen kijelentette, hogy (...) a rendet a gazdaság önmozgása magától megvalósítja. A korábbi feltevés szerint a szabályozatlan gazdaság rendezetlen-

180 Fromm i.m. 71-72. old.

181 Lorenz (1997) 126. old., kiemelések tőlem – B. J.

182 „Fogyasztás az egyetlen és végső célja minden termelésnek, és a termelő érdekét csak olyan mértékben kellene figyelembe venni, amilyen mértékben ez a fogyasztó érdekének előmozdításához szükséges. Oly tökéletesen magától értetődő ez az elv, hogy képtelenség lenne ezt tovább is bizonyítani.” Smith i.m. 197. old.

183 Arisztotelész (1984) 85. old.

184 Vogl i.m. 143., 145. old.

185 Schopenhauer (1920) 320. szakasz, kiemelés tőlem – B. J.

186 Smith (2011) 486. old., kiemelés tőlem – B. J.

séghez vezet, és ezért kordában kell tartani (...). Smith újítása abban állt, hogy a spontán gazdasági tevékenység az anarchia forrásából a rend tartópillérévé vált.”¹⁸⁷

Schopenhauernél ezzel szemben a rendezettség legfeljebb a jelenségek kisebb-nagyobb „szigeteire” vagy „zárványaira”, az ún. „karakterekre” vagy „ideákra” jellemző – gyakran ideiglenes, bomlékony – megnyilvánulás csupán egy hánytorgó tengeren. „Az akarat, az élni akarás [ugyanis] mindegyre önmagát emészti, és különböző alakokban önmaga tápláléka, míg végül az emberi nem (...) maga is harcban, akarata önmeghasonlásában nyilvánul meg a legborzasztóbb egyértelműséggel, s lesz homo homini lupus.”¹⁸⁸ Nem létezik tehát semmiféle „természetes rend”: az univerzum – benne az emberi társadalom és gazdaság – immanens állapotát egyfajta káosz, mozgását pedig a kiszámíthatatlan turbulencia jellemzi.

4. A korlátok meghaladása

Ha elfogadjuk, hogy a kapitalista szisztéma ágenseinek alapvető érdeke a profit – ezen keresztül az absztrakt vagyon – növeléséhez kapcsolódik, törvényszerű, hogy ennek következményeként a „termelési kerülőutak” hosszabbá és szövevényesebbé válásával, a termelőjavakat előállító szektor felduzzadásával számolhatunk. Ezen a ponton azonban előbb-utóbb korlátokba ütközhet (akár le is blokkolódhat) a növekedés. A most említett korlátok talán legfontosabbika a szükségletek (és az őket kielégítő termelési eljárások) hagyományoknak, szokásoknak, társadalmi elvárásoknak történő alárendeltségével kapcsolatos. Amint Weber írja: „A kapitalizmus »szellemének« - mint »etikai« mezben fellépő, normához kötött, meghatározott életstílusnak – elsősorban azzal a fajta érzésvilággal és viselkedésmóddal kellett megküzdenie, amelyet tradicionalizmusnak nevezhetnénk.”¹⁸⁹ Vagy Polányi szavaival: „...az emberi gazdaság általában beleszövődik az ember társadalmi viszonyaiba.”¹⁹⁰ Annak érdekében tehát, hogy elháruljon ez az akadály, le kell bontani a rendszer korábbi, hagyományokon, erkölcsi maximákon alapuló reguláló mechanizmusát, fel kell szabadítani a gazdaságot (emberi tényezőjével együtt) annak korábbi intézményi meghatározottsága alól.

Természetes, hogy a kiiktatott kulturális kontroll helyébe új szabályozó szisztéma beemelésére van szükség, amely a szakirodalmi kánon szerint nem más, mint a feedback-elven működő, társadalmi értékektől független homeosztát, önszabályozó rendszer: a piac. Ahogy Polányi írja, „Mivel működő termelőapparátus nélkül egyetlen emberi csoportosulás sem maradhat fenn, mihelyt valamilyen önálló és független szférában testesült meg ez a termelőapparátus, a társadalom »többi része« függő helyzetbe került a szóban forgó szférától. (...) Végeredmény-

187 Szokolczai (1990) 94. old., kiegészítések tőlem – B. J.

188 Schopenhauer (2007) 191-192. old., kiegészítés tőlem – B. J.

189 Weber (1982) 61. old.

190 Polányi (1976) 54. old., kiemelések tőlem – B. J.

ben a piaci mechanizmus lett a társadalmi szervezet életének meghatározója.”¹⁹¹ Azaz: „Ahelyett, hogy a gazdasági rendszer ágyazódott volna be a társadalmi viszonyokba, most ezek a viszonyok ágyazódtak be a gazdasági rendszerbe.”¹⁹² Polányi azonban elképzelhetetlennek tartja, hogy ez a „hatalomváltás” totális legyen: „Megengedni, hogy kizárólag a piaci mechanizmus döntsön emberi lények és természeti környezetük sorsáról (...), ez a társadalom lerombolását eredményezné.”¹⁹³

Térjünk azonban vissza a növekedés útjában álló faktorokhoz, amelyek közül a másodikat a fogyasztók fantáziátlanságával azonosítunk. Ez akkor aktivizálódik, amikor az egyre hatalmasabbra duzzadó termelőszektor értékárama nem képes – mintegy „rekurzív” módon – újból tőkekeresletként megjelenni, hanem egy konzervatív nagyságú és összetételű végső fogyasztás irányába kénytelen realizálódási lehetőséget keresni. A fogyasztási piac felvevőképességét tehát tágítani kell, amelynek egyik eszköze a manipulatív reklám. Fromm jellemzése szerint „A modern hirdetések (...)a kábítószerekhez vagy a szabályos hipnózishoz hasonlóan elfojtják vagy kiölik a vevő kritikai képességét.”¹⁹⁴ Galbraith hasonló szellemen nyilatkozik: A reklám „nem egyeztethető össze a belső, független vágyak fogalmával, mivel központi feladatuk, hogy igényt teremtsenek, korábban nem létezett szükségleteket hozzanak létre.”¹⁹⁵

Azonban a legügyesebb reklám sem képes elégséges fizetőképes keresletet generálni, ha a profitelven működő rendszer számára nem racionális a teljes foglalkoztatás, ráadásul a bérköltségek leszorításában érdekelt. Másrészt: ha az absztrakt, pénzben kifejezett vagyon felhalmozására irányuló vágy nem rendelkezik természetes határokkal, akkor ez a végtelenbe elrugaskodó törekvés, „akarat” óhatatlanul is beleütközik a gazdaság, a termelés mindenkori fizikai kapacitáskorlátjaiba.

5. A kapitalizmus, mint akarat és képzet

De – tegyük fel a kérdést – vajon tényleg megtörnek a profitszerzésre irányuló akarat zabolátlan hullámai ezeken a korlátokon? Vogl rámutat, hogy a kapitalizmus szelleme (vagy inkább „kísértete”) nem marad foglya a fizikai világnak, amit a modern pénz használati módjai tesznek lehetővé. Eszerint, mivel a hitelpénz tulajdonképpen a „semmiből” képes likviditást teremteni, módot adva ezzel arra is, hogy a forgalomban lévő javak mennyiségétől (és értékétől) elszakadjon a pénz-mennyiség. Nevezetesen: mivel maga a pénz által képviselt adósság is eladható áruvá minősül, ez a profitszerzés új – kifejezetten a lutri vonásait magán hordozó

191 Polányi i.m. 128. old.

192 Polányi i.m. 138. old.

193 Polányi i.m. 89. old., kiemelés tőlem – B. J.

194 Fromm i.m. 98-99. old.

195 Galbraith (1998) 149. old.

– terrénümát teremti meg az árfolyamokra való spekulálással. Ennek lesz aztán következménye, hogy „...a pénzforgalom szférája autonómmá válik, elkülönül a termeléstől, saját törvényszerűségeket követ, és többé nem konvertálható át egyszerű csereügyletekké. (...) A valóságos és a fiktív értékek, a természetes és a mesterséges javak, a reális és a virtuális gazdaság közti megkülönböztetésnek itt nincs túl sok értelme. (...) ...a gazdasági rendszeralkotás reflexiója a határidők, a várakozások és a bizonytalan jövők felé terelődik, egy olyan nyugtalanság felé, amely az egyensúlyi rendszerek stabilitásának gyöngülésében nyilvánul meg.”¹⁹⁶ Ezt az állítást nyomatékosítja, hogy „a határidős [származtatott] ügyletekkel való kereskedés (...) az évezredváltás idejére (...) a fogyasztási javak világméretű forgalmának háromszorosát érte el.”¹⁹⁷

És itt el is érkeztünk ahhoz a mozzanathoz, amely mintegy érvényteleníti a természetes rendről, mint az egoista magatartás társadalmi eredőjéről vallott smithiánus elképzelést, egyúttal igazolni látszik Schopenhauer pesszimizmusát. Tulajdonképpen arról van szó, hogy a piac „hagyományos”, negatív visszacsatolásokon keresztül érvényesülő automatizmusai helyett pozitív visszacsatolások veszik át a dominanciát – természetesen tökéletesen más végeredményt implicálva. Ahogy Vogl írja: „itt az árak nem az árukra és javakra vonatkoznak, hanem ugyancsak árakra... (...) Maguk az árak váltak áruvá...”¹⁹⁸ „A pénzügyi piacok árai tehát nem a [szűken vett] árupiacok mechanizmusai alapján alakulnak, a létrejövő árszintek nem a szűkös javak és adott mennyiségek mértéke szerint tisztítják meg a piacot. Nem a gazdasági »fundamentumokat« képviselik, hanem az értékek igen hatékony kísérteteiként vesznek részt a forgalomban. Éppen ezért azonban a trendek erősödései és a pozitív visszacsatolások nem katasztrofális kivételek, hanem a rendszer endogén működési elemei. (...) A kínálat és a kereslet kiegyenlítő játéka megfordul (...), a magasabb árak növelik a keresletet, nem pedig csökkentik [és fordítva].”¹⁹⁹ A „...pénzügyi gazdasági folyamatok semmi esetre sem egy önkorigáló és önoptimalizáló rendszer modellje szerint működnek. Hanem maga a rendszerszerűségük kérdőjeleződik meg.”²⁰⁰ Mindez pedig egy új gazdaságelméleti gondolkodást igényel, amely „az anormális helyzeteket és a rendszer instabilitását a kapitalista gazdaság szokásos működése eredményének tekinti.”²⁰¹

Az elsők között Mandelbrot hívta fel a figyelmet arra, hogy „a kirohanások és a trenderősödések nem az ármozgások véletlenszerű ismertetőjegyei, hanem »mélyebb igazságukhoz« tartoznak... (...), ...elmosódik a kauzális és az esetleges közti különbség. (...) ...a szereplők racionális viselkedése – makroökonómiai szinten

196 Vogl i.m. 94-96. old., kiemelések tőlem – B. J.

197 Vogl i.m. 107. old., kiegészítés tőlem – B. J.

198 Vogl i.m. 112. old.

199 Vogl i.m. 188. old., kiemelés és kiegészítések tőlem – B. J.

200 Vogl i.m. 184. old., kiemelések tőlem – B. J.

201 Vogl i.m. 185. old., kiemelés tőlem – B. J.

(...) irracionális hatásokhoz vezethet.²⁰² Vogl – Minskyre hivatkozva – állapítja meg: „egyszerűen nem állja meg a helyét az, hogy ha minden szereplő a saját érdekeit követi, akkor egyensúlyba kerül a gazdaság. (...) ...a kapitalista gazdaság (...) finanszírozási mechanizmusai úgy működnek, hogy ők maguk is »endogén destabilizáló erőket« fejlesztenek ki.”²⁰³ Mindebből pedig „azt a végkövetkeztetést lehet levonni, hogy (...) ha itt egy láthatatlan kéz tevékenykedik, akkor az ördögi természetű.”²⁰⁴

A gazdaság működési módjában végbemenő változás ördögi hatásai ráadásul nem maradnak elszigeteltek: „a szerződéses formák és a társadalmi kapcsolatok túlnyomó részét [immár] a pénzügyi szerződések időbeli struktúrája határozza meg. Egy újfajta társadalmi szerződés jut érvényre. Ezáltal pedig olyan dinamika alakul ki, amelyben a pénzügyi tőke reprodukciója – ritmusainak, időszakainak és mechanizmusainak uralma – a reprodukció egyéb, gazdasági, társadalmi és kulturális formáinak mintájává válik.”²⁰⁵ „A tőke önszaporítása (...) minden produktív erőt és termelést eltulajdonít, és (...) átveszi a társadalmi és politikai kötelékek önfenntartásának koordináló szerepét.”²⁰⁶ Figyelmeztetünk: itt nem egyszerűen a Polányi által leírt „fordított beágyazódásról” van szó, hanem annak totális végighajszolásáról, a „polgári forradalom” ad absurdum kiteljesítéséről.

Attól tartunk, nem tudjuk happy end-del lezárni ezt a gondolatmenetet. Nehéz lenne pusztá fantazmagóriának tekinteni Lorenz alábbi sorait: „Ahhoz, hogy ebbe a szerveződésbe betagozódjanak, az individuumokat dezindividualizálni kell. (...) Nagyon is »normális« emberek milliói élnek sűrűlódásmentesen egy társadalomban, amely ellen, ha valóban ragaszkodnának emberi jogaikhoz, lázadniok kellene.”²⁰⁷ Vogl összegzése szerint: „A gazdasági és társadalmi reprodukció összehangolásával a konkrét gazdasági hatékonyságelvárások és egy olyan társadalmi rendszer reményei kapcsolódnak össze, amelyben egy »nem elidegenedett« kapitalizmus erői valósulnak meg. A tőkében sejtett elidegenedési tendencia visszavételéről [értsd: az ember rendszerrel való azonosulásáról] van tehát szó.”²⁰⁸

6. Vissza a természethez

A dolgozatban a kapitalizmus rendkívüli alkalmazkodóképességgel kombinált vehemenciáját igyekeztünk exponálni. Vajon képesek vagyunk-e megragadni egy olyan objektum mibenlétét, általános vonásait, amely legalább olyan mértékben

202 Vogl i.m. 173-174. old., kiemelések tőlem – B. J.

203 Vogl i.m. 194. old., kiemelések tőlem – B. J.

204 Vogl i.m. 199-200. old.

205 Vogl i.m. 138. old., kiemelések és kiegészítés tőlem – B. J.

206 Vogl i.m. 157. old.

207 Lorenz i.m. 161. old.

208 Vogl i.m. 160. old., kiemelések és kiegészítés tőlem – B. J.

képes alakítani környezetét, mint amennyire ahhoz idomulni kényszerül? Nehezen. Az ehhez hasonló feladatok bonyolultságát hadd illusztráljuk Schopenhauer soraival: „...minden növény önmaga egész karakterét kifejezi s nyíltan feltárja a pusztá alak által (...); míg az állatot már, hogy ideája szerint felismerhessük, tevékenységében és törekvésében kell megfigyelni, az embert [pedig] egy ízig felderíteni s próbára tenni, lévén hogy az ész magas fokú színlelésre teszi képessé. (...) ...oly sok megismerés öltözteti, s ráadásul még a színlelés képessége is leplezi, így aztán valódi lényege csak véletlenszerűen és szórványosan bukkanhat elő.”²⁰⁹

Tegyük még fel a kérdést: vajon milyen tanácsot ad Schopenhauer a telhetetlen akarát (és mint láthatjuk: hasonlóan telhetetlen terméke, a töke-érdek) rabságában sínylődő (de biztos-e, hogy sínylődik?) ember számára? Furcsa módon több hasonló motívumot is felfedezhetünk az általa adott válasz és a felvilágosodás által hirdetett koncepció között. Utóbbiak a „rosszat”, „destruktívát” az ún. „pozitív rend” jellemzőiként tartották számon, forrásául pedig szintén valamiféle „akarat” kifejeződését: a közhatalmi funkciót betöltő entitás (uralkodó, kormányzat) tevékenységét jelölték meg. Megoldást a „természetes rend” megismerése, majd a hatalmi pozícióban lévő szereplők önkorlátozása jelenti, teret engedve a természet erőinek. Schopenhauer ábrázolásában a világ bajai szintén az akaratra vezethetők vissza, ami viszont az ő rendszerében a közösségnek nem csupán egy kitüntetett szegmentumánál, hanem minden tagjánál azonosítható a bajokért, szenvedésért felelős gócként.

A megoldás itt is az önkorlátozásban rejlik, ami hasonló, akarát nélküli állapot elérése, mint a buddhizmus nirvánája. Figyeljük meg: Smithnél az egyéni érdek szabadsága, Schopenhauernél pedig ignorálása biztosítja az áhított rendet: „Az akaratot nem számolhatja fel más, csak megismerés. Ezért ez az egyetlen útja az üdvnek... (...) A természet éppen azért vezeti el az akaratot a fényhez, mert az akarát csak a fényben lelheti meg önmaga megváltását. Ezért kell a természet céljait minden módon támogatni, mielőtt az életakarát, mely a természet legbensőbb lényege, már döntött.”²¹⁰ Vegyük észre, hogy Schopenhauer rendszerében is jelentős szerepet kap a világ – benne az akarát – lényegének megértése ahhoz, hogy a kíváncsú harmóniához eljuthassunk:

A magunk részéről a vágyaink, akarataink radikális elfojtása helyett inkább egy „középutas” megoldást tartunk szimpatikusabbnak, ami Weöres Sándor költői megfogalmazásában: „Ne mondj le semmiről: mert ki amiről lemondott, abban elszáradt. / De kívánságaid rabja se legyél.”²¹¹

209 Schopenhauer i.m. 201. old., kiegészítés tőlem – B. J.

210 Schopenhauer i.m. 471. old., kiemelés tőlem – B. J.

211 Weöres (1995) 31. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Arisztotelész (1984): Politika. Gondolat Kiadó, Budapest
- Fromm, E. (2002): Menekülés a szabadság elől. Napvilág Kiadó, Budapest
- Galbraith, J. K. (1998): The Affluent Society. Houghton Mifflin Company, New York
- Jakab J. (2003): A szervezeti kultúra szociális reprezentációként való értelmezésének lehetőségéről és hasznáról: hozzájárulás a szervezetfejlesztő szakma közös nyelvének alakításához. Alkalmazott pszichológia. 5. évf. 3-4.
- Keynes, J. M. (1965): A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. KJK, Budapest
- László J. – Thomka B. (2001): Narratív pszichológia. Narratívák 5. Kijarat Kiadó, Budapest.
- Moscovici, S. (2002): Társadalom-lélektan. Osiris Kiadó, Budapest
- Polányi K. (1976): Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Gondolat Kiadó, Budapest
- Schopenhauer, A. (1920): Parerga és Paralipomena. Világirodalom Könyvkiadó Vállalat, Budapest
- Schopenhauer, A. (1992): Az élethez való akarat igenléséről. In: A nemi szerelem metafizikája. Az élethez való akarat igenléséről. Az élet semmiségéről és gyötrelméről. Reprint: Hatágú Síp Alapítvány, Budapest
- Schopenhauer, A. (2007): A világ mint akarat és képzet. Osiris, Budapest
- Smith, A. (1992): Nemzetek gazdagsága. E gazdagság természetének és okainak vizsgálata. KJK, Budapest
- Smith, A. (2011): Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól. Napvilág Kiadó, Budapest
- Szakolczai Á. (1990): A fejlődés megkérdőjelezése. A gazdasági fejlődés modern mítosza és valós alapjai. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Vogl, J. (2013): A kapitalizmus kísértete. Typotex Elektronikus Kiadó
- Weber, M. (1982): A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Gondolat Kiadó, Budapest
- Weöres S. (1995): A teljesség felé. Tericum Kiadó, Budapest